

Сонько Я.В.

Національна академія внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ЧУДНІВСЬКОЇ КАМПАНІЇ ТА ЇЇ ІСТОРИКО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

Стаття присвячена дослідженню Чуднівської військової кампанії та її правових, а також геополітичних наслідків у контексті історії української державності. Докладно проаналізовано основні положення Чуднівського договору (Слободищенського трактату), його історико-правове, суспільно-політичне значення, порядок функціонування взаємовідносин із сусідніми державами. На особливу увагу заслуговує висвітлення хронологічної послідовності плину військової операції та об'єктивних передумов до початку бойових дій. Другий етап Української національної революції з 1657 до 1663 років характеризується виникненням важливих чинників подальшого державотворення для українського народу. За цієї доби відбувалася запекла боротьба за гетьманську булаву, наростали фактори соціально-політичної конфронтації, відновлювалися старі форми соціально-економічних відносин, впроваджувалися новітні політично-ідейні принципи, протиставлялися соціальні системи, класові інтереси, національна еліта відходила від державної ідеї. Також розглядається низка концепцій та виокремлення проблем реалізації договору і його основних пунктів. Визначено роль та місце договору в історії державно-правових явищ. Проведено детальний аналіз іноземних публікацій на основі окремих польських джерел, щоденників польських сучасників подій, значного комплексу документів, які раніше були мало задіяні історіографією у формуванні державно-правового аспекту Слободищенського трактату. Окрім того, виокремлено загальне значення суттєвих причинно-наслідкових взаємозв'язків подальших правових відносин, зовнішньополітичної діяльності, зокрема дипломатичних стосунків між Гетьманщиною, Річчю Посполитою та Московією.

Ключові слова: угода, договір, Чуднів, Слободище, Юрій Хмельницький, Річ Посполита, військова кампанія, право.

Постановка проблеми. Військові події на полотні української історії мали значущий та безпосередній вплив на формування складових основ державності. Одним із центральних епізодів багатоетапного військового конфлікту московсько-польської війни є битва під Чудновим, яка має фундаментальні наслідки для Речі Посполитої, Московії та Козацько-Гетьманської держави. Окрім дослідження послідовних бойових дій Чуднівської військової кампанії 1660 року, доцільно зважати на формування історико-правового значення Слободищенського трактату загалом та його дипломатичного функціонування, який тісно пов'язаний із сусідніми державами. Докладний аналіз цього історичного етапу допоможе якісніше сформулювати розуміння його правової сутності. Так, історико-правовий аспект Чуднівської угоди потребує переосмислення в контексті сучасних глобальних світових умов, опрацювання концептуальних проблем та підходів до цього питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню Чуднівської кампанії присвячені праці вітчизняних та зарубіжних науковців,

серед яких: В. Чермак, А. Гнилко, Ф. Равіта-Гавронський, Р. Романський, Я. Віммер, Л. Оссолінський, Н. Костомаров, В. Герасимчук, А. Малов. У своїх працях зазначені автори відображали аспект бойових дій без усебічного розгляду та детального аналізу історико-правової концепції. Натомість наше дослідження глибше охоплює розуміння причинно-наслідкових зв'язків правового характеру на тлі висвітлених подій в історії українського державотворення, а також доповнює наявні доробки, розширюючи сферу актуальності історико-правових питань.

Постановка завдання. Завданням статті є визначення ролі та наслідків бойових дій Чуднівської кампанії 1660 року на формування української державності та встановлення факторів укладення Слободищенського трактату і згодом його історико-правового значення із використанням польської історіографії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Українські та польські дослідники визначають низку об'єктивних передумов, що спонукали Річ Посполиту та Московське царство до військо-

вої операції на українських теренах. Одними з таких причин є завершення війни зі Швецією й подальше підписання 3 травня 1660 року Олівського мирного договору між Річчю Посполитою та Шведською імперією, внаслідок чого Польща вдалася до початку військової операції на українських землях. Втім, безпосередньо це зумовлено падінням влади Івана Виговського та проголошенням влади Юрія Хмельницького, котрий вимушений був укласти нерівноправний договір із Московією (Переяславські статuti, які суттєво обмежували автономію козацької України) [1, с. 318]. Варто зазначити, що Іван Виговський не мав підтримки Речі Посполитої щодо ухвалення Гадяцького договору, зокрема через протистояння зі шведами в Пруссії та з конфедерацією, яка мала частину армії під командуванням Маріуша-Станіслава Яскульського. Втім, основне завдання польсько-литовської сторони – повернення українських земель [2, с. 26].

Отже, навесні 1660 року польсько-литовські війська розпочали підготовку до наступу на схід із метою повернення втраченої України. Війська Московії контролювали не тільки Лівобережну Україну, а й інші українські губернії Речі Посполитої. Основні фортифікаційні споруди й важливі міста Великого Князівства Литовського, зокрема Вільнюс, перебували під владою російських завоювників [3, с. 225]. Таким чином, розпочалося суттєве перегрупування сил на східний напрям бойових дій. Так, війська під проводом полководця Стефана Чарнецького, що поверталися з Данії, рушили на Литву. У напрямі України були задіяні коронні сили, які взяли в облогу Мальборк та Ельблонг – полки гвардії короля Речі Посполитої на чолі з бароном фон Людингаузенем-Вольфом та воєводою Яном Сапігою [4, с. 126].

Отже, рішення щодо війни з Московією приймалися на військовій раді у травні 1660 р. у Варшаві, в якій безпосередньо брав участь король Речі Посполитої Ян II Казимир. Відповідно до затвердженої згоди вирішено, що коронну армію буде поділено на дві групи. Військові підрозділи Чарнецького мали надати допомогу литовській армії, аби протиставити московським силам князя Івана Хованського, тоді як гетьман коронний Станіслав Потоцький, посилений татарськими військами, мав бути скерований до України. У резервних формуваннях залишився дивізіон Любомирського, який після підписання миру зі шведами також було спрямовано на українську територію. Завдяки рішучим діям литовська армія 28 червня 1660 року біля с. Полонки (Білорусь)

завдала тяжкої поразки воякам Хованському і вже на початку липня захопила Мінськ, а згодом всю територію Білорусі аж до притоку Дніпра – р. Березина. Отже, перемога біля Полонки і початок наступальних дій у напрямі Дніпра відкрили нові можливості для коронного війська, спрямованих на українські терени бойових дій [5, с. 201].

Водночас гетьман Юрій Хмельницький, дочекавшись підкріплення від російського воєводи князя Григорія Ромодановського та козацьких полків, повільно рухався в напрямі до московських військ Шереметьєва і згодом дійшов до Прилук, де залишився там аж до 30 вересня, маючи інформацію про складне становище московського царя [1, с. 375]. Тому польській стороні необхідно було знищити московські війська на чолі з Шереметьєвим ще до того, як ті приєдналися до армії Хмельницького. Загалом українсько-московська армія налічувала майже 80 тис. осіб у двох великих формуваннях [6, с. 52].

Зосередження коронних військових підрозділів поблизу Тернополя хоч і було тривалим, проте вже 9 вересня вони об'єдналися з татарськими силами на чолі з нурадин-султаном [6, с. 37]. На військовій нараді у Старокостянтиніві розроблялися дві концепції ведення дій проти вояків Шереметьєва [7, с. 104]. Зокрема, постала дилема: чи чекати російських військ на шляху до Любара, або радше застати їх знезацька в їх напрямі. Зрештою було вирішено залишити Старокостянтинів і через Острополь розпочати похід у напрямі Любара проти московського війська. Перші воєнні сутички сталися 14 вересня 1660 року, коли кавалерійські розвідувальні підрозділи коронного війська донесли звістку про наступ російсько-козацьких сил [8, с. 145]. Початок кампанії та її перебіг засвідчив запеклість протистояння між польсько-татарською й козацько-московською арміями. Після двотижневої облоги на околицях Любара воєвода Шереметьєв був змушений провести відступальну операцію до Чуднова, де 27 вересня був повторно заблокований польсько-татарським військом.

Неабияким визначальним епізодом Чуднівської кампанії 1660 року, що визначила її подальшу долю, стала битва під Слободищем між козацькою армією гетьмана Юрія Хмельницького та польсько-татарським військом на чолі з маршалком Любомирським і нурадин-султаном Мурат-Гіреєм. Армія українського гетьмана зупинилася в Бердичеві, об'єднавшись у Прилуці Збараській під керівництвом уманського полковника Ханенка, а вже 6 жовтня військо прибуло до Слободища [9, с. 45].

Варто наголосити, що під Слободищами українські козацькі підрозділи провели одну з найблискавичніших військових захисних операцій, завдавши удару по польських підрозділах, які поблизу Чуднова утримували в облозі козацько-московський контингент. Проте українська старшина, дізнавшись про невдачі та облогу Шереметьєва, вирішила провести перемовини з поляками. 17 жовтня під Слободищами гетьман Юрій Хмельницький підписав мирну козацько-польську угоду (Слободищенський трактат), яка фактично повторила Гадяцьку угоду. Прибувши до польського табору, Хмельницький присягнув на умовах Чуднівського договору й за рекомендацією Потоцького та Любомирського дозволив польським підрозділам розташуватися на зимовий постій в українських містах та селах [10, с. 229]. На перший погляд, політичний хід української старшини видається незрозумілим і нелогічним після підписання не вигідних умов договору з тими, з ким точилася битва під Слободищами, про що свідчить її недостатній державницький потенціал. Оскільки правобережні полки мали неабияку міць, спроможну докорінно змінити ситуацію на свою користь поблизу Чуднова, саме це непокоїло польське керівництво.

Отже, укладена угода повторювала основні положення Гадяцької угоди 1658 року, окрім пункту про Велике Князівство Руське, що суперечить вольностям Війська запорозького і потребам підтримки сталого миру. Поміж головних пунктів Чуднівської угоди варто зазначити такі: гетьман із військом відступається від царя, зрікається його протекції як і протекції інших володарів, а лишається під опікою польського короля; козаки зобов'язуються не вчиняти нападів на володіння кримського хана та турецькі міста; польські і татарські полонені мають бути звільнені; якщо Шереметьєв несподівано розпочав би наступальні дії, козаки гетьмана Хмельницького мали б спільно з польською армією воювати проти нього. Аналогічні спільні дії передбачалися і для пригнічення всіх заколотів, що могли виникати в Україні за участю московських вояків, також козаки відновлюють присягу вірності у всіх містах, усім їм гарантуються цілковита амністія, збереження прав та привілеїв [11, с. 202].

Згідно зі Слободищенським трактатом скасовано не вигідні для України, продиктовані Москвою Переяславські статті 1659 року, зокрема, розірвано союз із московським царем і відновлено державний зв'язок України з Річчю Посполитою [12, с. 237]. Якщо оцінювати з пра-

вової позиції укладення угоди, то на його підставі Україна діставала лише автономію з гетьманом на чолі і зобов'язувалась воювати разом із польським військом проти Московії та не вчиняти нападів на землі Кримського ханства. Політико-правовим наслідком цього трактату була також цілковита капітуляція московського війська. Згодом Слободищенський трактат було схвалено Козацькою радою в Корсуні. Однак окремі лівобережні полки обрали сторону Московії і присягнули цареві. Зокрема, опозиційний рух проти гетьмана Хмельницького очолив його дядько Яким Сомко, який прагнув отримати гетьманську булаву. Гетьманування домагався й ніжинський полковник Василь Золотаренко. Саме через ці розбіжності й розмаїття поглядів започатковано поділ Козацько-Гетьманської держави на Правобережну й Лівобережну частини [13, с. 107]. Звісно, у Москві успішно скористалися міжособною боротьбою в Козацькій Україні. Зокрема, підтримуючи різних претендентів на гетьманство, московський уряд загострював ситуацію й водночас посилював свою владу на Лівобережжі. До того ж не мала жодного бажання відмовлятися від українських земель і Польща [13, с. 107].

З вищевикладеного варто наголосити, що кампанія 1660 року продемонструвала вражаючу міць Речі Посполитої та спонукала козацьких старшин на підтримку ідеї підпорядкування королю Яну II Казимиру. Окрім того, важливу роль відіграв певний страх перед Ордою, яка вимагала покарання невірному союзника, а також успіхи польсько-литовських військ у Литві. Звідси і було прийнято рішення Хмельницького та його оточення повернутися до Речі Посполитої, зважаючи на перевагу польської армії та складне становище московитів. Однак порушення умов капітуляції московських військ перед польсько-татарською стороною та невизнання їх царем означало, що потрібно продовжувати боротьбу за Правобережжя й Лівобережжя. Адже Лівобережна частина та Київ досі залишились під владою московитів, де були зосереджені значні військові сили. Проте успіх Чуднова все ж наблизив Річ Посполиту до витіснення Москви з України. Втім, польська сторона усвідомлювала труднощі, зокрема, пов'язані зі спільними діями з татарами, які виношували власну політичну та військову мету, та катастрофічне становище армії.

Чуднівська угода також започаткувала постійний розкол всередині Гетьманської держави, позбавленої дієздатних керівників-козаків. Коронне військо поширилося на Правобережжя,

певною мірою стримавши козацьку автономію. В універсалах, які Юрій Хмельницький надсилав до полків, повідомляючи про угоду з поляками, наказував не створювати перешкод для переправи польських та татарських військ через Дніпро, а також, щоб козаки не піддавались на провокації воєвод Якова Сомка та Івана Брюховецького [14, с. 170]. Проте у багатьох випадках універсали не мали бажаного ефекту й не виконувалися. Окрім того, у вказівках гетьмана від 9 грудня 1660 року, що надавалися посланцям, які здійснювали візити до короля, зазначалася вимога відновити Гадяцькі пакти і повернути православні церкви, які утримували уніати [14, с. 171].

Слід зазначити, що Чуднівські угоди для Московії стали неабиякою поразкою і втратою України, зокрема Правобережної, причому більш як на сто років. Певна річ, перехід гетьмана Юрія Хмельницького й старшини з його оточення на бік поляків був логічним підсумком нав'язаної Переяславської угоди 1659 року і негнучкої політики Москви. Водночас політична і військова ситуація не надто спонукали до укладення нової угоди з Річчю Посполитою [15, с. 130]. Адже перемога поляків біля Чуднова не стала сприятливим чинником для розвитку Гетьманщини, а, навпаки, започаткувала її розкол. Поляки не мали наміру йти на певні поступки козакам, проте й не мали ентузіазму для ведення подальших воєнних дій із метою підпорядкування Лівобережжя, де розташовувались гарнізони Московії. Таким чином, державницьке управління опинилося у вкрай несприятливих обставинах. Адже зберегти єдність Гетьманщини, отримати гарантії від Речі Посполитої і зміцнити козацьку владу було тепер за складно. Проте, незважаючи на вкрай мізерні здобутки для української сторони, польська влада розглядала навіть їх як надмірну поступку, що,

безперечно, згодом призвело до нового кола протистоянь [16, с. 116].

Висновки. Чуднівська угода 1660 року з Польщею не була сприйнята більшістю лівобережного козацтва. А втручання інших держав у протистояння різних козацьких угруповань у боротьбі за гетьманську булаву призвело до поділу України на Лівобережну та Правобережну, що ворогували між собою: одна підтримувала Московію, інша – Річ Посполиту. Отже, в Україні розпочалася нова громадянська війна, що призвело до постійного поділу українських земель на польську (Правобережжя) та московську (Лівобережжя) частини, яке було підтверджено Андрусівським договором у січні 1667 р.

Укладення угоди під Чудновим засвідчує, що інтереси козаків та гетьманів на чолі з Юрієм Хмельницьким більше схилились до союзу із Річчю Посполитою на умовах Гадяцького договору 1658 року. Жорстка політика Московії стосовно Гетьманщини, прагнення негайно вирішити всі спірні питання і позбавити непоступливих гетьманів реальної влади спричинили так звану «Чуднівську катастрофу» 1660 року саме для московитів. Розгром російських військ поблизу Чуднова став переломним моментом у всій зовнішній політиці Московської держави і змінив ставлення царського уряду до України. Саме від цього моменту на відновлених російсько-польських мирних перемовинах Москва вперше відмовилася від Правобережжя і навіть пропонувала передати полякам лівий берег Дніпра. Проте, переконавшись у неспроможності своїх воєнних амбіцій, Річ Посполита на перемовинах вдовольнилась лише Правобережною Україною. І вже в січні 1667 року укладено Андрусівське перемир'я, яке для Гетьманщини де-юре означало початок територіального розколу.

Список літератури:

1. Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Warszawa, 2008. 452 s.
2. Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661–1663. Dzieje i ideologia. Lublin, 1998. 297 s.
3. Nagielski M. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku. Warszawa, 2007. 358 s.
4. Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. 382 s.
5. Kossarzecki K. Kampania roku 1660 na Litwie. Warszawa, 2005. 461 s.
6. Hniłko A. Wyprawa cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931. 212 s.
7. Sikorski J. Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864, t. II. Warszawa, 1966. 205 s.
8. Grabowski A. Ojczyste spominki. Krakow, 1845. 367 s.
9. Герасимчук В.І. Чуднівська кампанія 1660 р. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів : 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1912. С. 31–54.
10. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
11. Przyjacieli ludu. Leszno, 1844. R. 11. T. 1. № 26. 208 s.

12. Коваль М.В., Верстюк В.Ф., Кондуфор Ю.Ю. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 2: XX ст. Київ : Либідь, 1992. 464 с.
13. Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року). Навч. посібник. Київ : Либідь, 1999. 240 с.
14. Бутич І.Л., Ринсевич В.П., Тесленко І.А. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ : Львів, 2004. 1118 с.
15. Яковлева Т.О. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). Київ : Основи, 2003. 644 с.
16. Горобець В.М. Спроба імплантації козацького Гетьманату в соціально-політичну структуру Речі Посполитої в контексті сеймової боротьби 1661 р. *Київська старовина*. 2001. № 3. С. 108–118

Sonko Ya.V. PECULIARITIES OF THE CHUDNIV CAMPAIGN AND ITS HISTORICAL AND LEGAL CONSEQUENCES

The article is devoted to the study of the Chudniv military campaign and its legal and geopolitical consequences in the context of the history of Ukrainian statehood. The main provisions of the Treaty of Cudnov (Treaty of Slobodyshche), its historical and legal, socio-political significance, the order of functioning of relations with neighboring states are analyzed in detail. Of particular note is the coverage of the chronological sequence of the military operation and the objective preconditions for the start of hostilities. The second stage of the Ukrainian national revolution from 1657 to 1663 is characterized by the emergence of important factors for further state formation for the Ukrainian people. During this period there was a fierce struggle for the hetman's mace, growing factors of socio-political confrontation, restoration of old forms of socio-economic relations, introduction of new political and ideological principles, opposition of social systems, class interests, departure of the national elite from the state idea. A number of concepts and highlights of the implementation of the agreement and its main points are also considered. The role and place of the contract in the history of state and legal phenomena are determined. A detailed analysis of foreign publications is based on individual Polish sources, diaries of Polish contemporaries, a large set of documents that were previously insufficiently used by historiography in the formation of the state and legal aspect of the Slobodyshche treatise. In addition, the general significance of the significant causal relations of further legal relations, foreign policy, in particular diplomatic relations between the Hetmanate, the Commonwealth and Muscovy.

Key words: *agreement, treaty, Chudniv, Slobodyshche, Yuriy Khmelnytsky, Polish-Lithuanian Commonwealth, military campaign, law.*